

ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆ ՅՈՒՍՏԻՆԵԱՆ-ՀՌՈՄԷԱԿԱՆ ՕՐԻՆԱՑ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԻՐԱԽՈՒՆՔԻՆ ՎՐԱՅ
ԵՒ ԱՍՏԻՃԱՆ ԱՅԴ ԱԶԴԵՑՈՒԹԵԱՆ

(Շար. տես «Բազմալիզալ» 1935, էջ 131)

Հ ՈՌՄԱՅ և Հայաստանի միջեւ այս ոչ սակաւ դիւանագիտական և զինուորական յարաբերութիւններու և բարեկարգութիւններու համայնապատկերէն վերջ պիտի հարցուի. Ո՞րքան եղաւ արդեօք հռոմէական քաղաքակրթութեան և աշխի իրաւորնորոշ

9.

Հայկական օրենսդրական Հաւաքածո-
ները, ըլլան անոնք քաղաքական թէ կա-
նոնական, համեմատական ուսումնասիրու-
թեան հայեցակէտով հարկ է երկու խումբի
բաժնել. ա) Օրենսդրական Հաւաքածոներ
(Corpus juris) որ խմբազրութեամբ հայ
են, և բ) օտարազգի օրենսդրութեան քաղ-
աքականութիւններ:

Առաջին խոշորին մէջ նշանաւոր են՝

ա) Ազգային Միեննորոնեըը, Գ. դարու
կէսէն արդէն սկսած, որոնք հաւասարա-
պէս իրրեւ աղբիւր կը ծառայեն նաեւ քա-
ղաքական իրաւարանութեան ուսման.

բ) Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքը,
ժն զարու գործ, կանոնական և քաղաքա-
կան կրկին մասերէ բաղկացած.

գ) Սմբատ Գռեղատապի զատատանու գիրքը, ժԳ դարու գործ՝ Գօշի հետեւողու թեամբ և ընդօրինակումով, սակայն ճոխ՝ գուտ ազգային հիմնարկութիւններով:

Այս բոլոր աղբիւրներու նկատողու-
թիւնը մեր ծրագրէն դուրս է:

Երկրորդ խումբը՝ քաղաքական իրաւուն-
ւորութեան նկատմամբ կը բովանդակէ՝

ա) Մովսիսական Օրինաց ընտրովի ամփոփոյք մը ԿԶ գլուխներով.

բ) Ֆոյն-Համեակման օրենսդրության շարք
մը, որ Ս. Ղազարի Չեռագրատան թ.
1223, Պարոն Օշինի հնագոյն Օրինագրու-
քին կարգադրութեան համաձայն, հայ
թարգմանութեան սեփական տիրտոսնե-
րոյ հետեւեայն է (անդ, էջ 376).

10. — ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՄԱՌԱՅ ՅԱՐԻՔԱՅ
ԳԱՂԱՔԱԿԱՆԱՅ ԼԵՈՎՆԻ ԵՒ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆԱՅ
ԻՄԱՍՏՈՒՆ ԵՒ ԲԱՐԵՊՈՇՏ ԹԱԳԱՒՈՐԱՅ, ԶՈՐ
ՈՅ ԵՒ ՄԵԾՆ ՅՈՒՍԽԻՄՆՈՍ ՆՈՐՈԳԵԱՅ
ԶԿԱՐԳ, ՈՒՂՂԵԱԼ Ի ԲԱՐԵՊՈՇՏՈՒԹԻՒՆ »
Աղճատեալ այս տիտղոսագրութիւնը լրիշ
բան է բայց եթէ Լեւոն և Կոստանդ Խաւ-
րացիներու (717-867) Έκλογή τῶν νόμων¹:

Եւ, ժիւնց կայ Սահիլլիոս, Σακκέλιος, - Ահիւնեան Հ. Կ. Կ'ըսէ թէ հայ ընթերցողածը շատ կը տարբերի Monferrat-ի աղ.էն (տես Հանդ. Ա.Բ. 1908, էջ 37 և)։

1. J. Zepos, *Jus Graeco-Romanum*, vol. II, *Leges Imperatorum Isauric. et Maced.*, 11-17 յառաջաբան, ուր կը պահուի Մարինոս Պատրիկին՝ անու-

Բուն օրէնսդրական հատուածը կը կանխէ յառաջարան մը, ուր կը յիշատակուին Նիկեոսի փառաշուքնադ Պատրիկ մը, և «Փառաւորեալ իպատոսը» Մարենոն և կամ Մարինոս, և հուսկ իբր համառօտող կամ բնդ օրինակող յարեխոն Սակիլիոս մը։ Օրէնսդիրը կը յայտարարէ թէ այս երեւելի անձանց հրամայած է համառօտել նախկին խրթին և բարդ օրէնսդրութիւնը, զիւրիմաց դարձնելու մտադրութեամբ։ Ահա սոյն թարգմանութեանս ձեռնարկը։

Տ/տղոս ա. Վասն հաստատութեան ամուսնութեան և արձակման նորին: Յօդ. ա-դ.

Տխորոս ք. Վասն հարսանեաց, պսակաւ կապակցութեան առաջնոյն և երկրորդին, եթէ զրով լիցի և կամ առանց զրոյ և վասն լուծման նոցին: Յօդ. ա—է.

Տխորու Գ. Վասն արձակելոյ զհարսանիս պատճառաւ որ լինի յառնէն և կամ ի կնոջ(է)ն: Յօդ. Կ.

Տ/տորոս Դ. Յաղագս նոցա որք ոչ վճարեն զգրեալ պոռյզսն: Յօդ. ա-բ.

Տխարսու և. Վասն անգիրք և գրով տրոց: Յօդ. ա-դ.

Տիրույթ գ. Վասն դաշնաւորութեան կտակի և կտակագրացն դիմաց թէ ո՞ր ընդունելի: Քօդ. ա-է.

Տիրու ե. Վասն գինւորացն և նոցին հետեւեալ ընչիցն և ժառանգողացն և թէ որում կարող են տալ գկտակ և յորմէ իափանեն: Յօդ. ա.

Տիրույթը. վիսան աստիճանաց ազգականացն և թէ ի հեռաւոր ընտանեացն որոց
է ընկական ժառանգելն: Թող. ա-դ.

Տխոյու ք. Վասն կուրատորից որք կարգին ուրբոցն տեսուչք: Յօդ. ա.

Տխտրոս ժ. վասն ազատութեան գրով և անգիր և որք ծառայեցուցանեն: Յօդ. ա-գ.

Տխտդու ժա. վասն վաճառելոյ և գնելոյ և անգիր, և զբաւականութեան: Յօդ. ա-բ.

Տ/տարու ժբ. վասն փոխոյ գրով և անգիր և որ լինի՝ ձեռնամուխ: Յօդ. ա-գ.

Տ/տրու ժգ. վասն աւանդի որ դնի ի պահեստ: Յօդ. ա.

Տխորու ժղ. Վասն տունկա արմատացուցանելոյ և պատճառ անդէն դառնալոյ տնգելոյն: Բօգ. ա-գ.

Տիտղոս ժե. Վասն վարձու գրով և անգիր: Յօդ. ա.

Տ/տառու ժգ. վասն վկայութեան: Յօդ. ա-դ.

Տիտղոս ժե. Վասն արձակումն առնելոյ ճորտուն և դարձուցանելոյ: Յօդ. ա.

Տիտղոս ժը. Վասն դատապարտելոցն պատուհասի ըստ չափոյ յանցանայն: Յօդ.
ա-ծը. (Zepos, անդ, Տիտղոս ժէ, և ունի յօդ. 52)

Տ/տրոս ժր. Վասն բարժանելոյ զաւար իշխանին և զաւրաց: Յօդ. ա. (Zepos, Տ/տրոս ժր).

Հուսկ կը յաջորդեն շուրջ 29 հատուա-
ծիկները քաղութայն աստի անտի¹ Օրինա-
գրքէն կամ Կաւղիկոսէն (Codex), Նոր
Հրովարտականներէն (Novellae) եւն...

2. - Երկուրդ շաբաթին տիպոգրաֆ է «ԱՌԻՒ-
ՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԵՈՒՆԵՆ ԹԱԳՈՒՀԻՈՅ ՄԱԻՐ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՍ» - Վասն զգոշանարոյ յերդ-
մանց, ըստ պատուական հրամանիս:-(Նոյն
գրչագիր, էջ 347-360. - Ե. Zepos,

Jus Gr.-Rom. vol. I, p. 45-9, Nov. 27 «*de testium juramento et aliis capitulis*», ԸՀ 797-802 տարիներին):

Յ.- Երրորդ շարքին տիպոգոսն է՝ «ՅԱԻ-
ՐԻՆԱՅՆ ՅՈՒՍԵՖԱՆՈՒ ԳԼՈՒԽ ԺԲ - Վասն
պատուերոյ քաղաքաց և իշխանաց զխանո-
ւնս Սոբր Եկեղեցոյ և զորս ի նոսա Սահ-
մանադրոսքիւնս » : - (Գրչազիր էջ 361 -
376) - Կը համապատասխանէ Մեծն Յուս-

1. Այս Թարգմանութեանց ամբողջական ուսումնասիրութիւնը լաւագոյն ժամանակներու կը թողունք, չկա-

Բենաւով զանոնք աւարտել մեզի տրամադրուած սուղ շրջանի մէջ:

տինիանոսի Nov. 83, Nov. 123ին, ա-
նոր ամիսիսը մ'է:

4. — Չորրորդ շարքը ծանօթ Ասորա-
Հռոմեական Օրինագիրքն է: Յառաջաբանը
կանխող տիտղոսն է՝ «Գրոյիք Քաղաքական
Օրինաց—ընտրութիւն ի քաղաքական Սահ-
մանադրութեանց», մինչ ներքին տիտղոսը՝
աւելի ընդհանրագոյն է:

«Օրէնք յաղորդ քաղաքացիաց Բրիտանիայի,
Կոստանդնուսի և Թեոդոսի և Լեոնի քա-
ղաքացիաց Հռոմայեցոց¹»:

5. — Հինգերորդ շարքն է հասկաքաղ
մը 85-86 յօդուածներով Յոյն-Հռոմեա-
կան օրէնքներու, հաւանօրէն ասորական
ճամբով կատարուած (Գրչագիր, էջ 571-
599): Ինձ կը թուի Ասորա-Հռոմեական
Օրինագրքի սղում մը՝ յետնագոյն հեղի-
նակէ կատարուած: Ռամկական լեզուն
և աղբատուութիւնը նշան մ'է: Յայտարար
նուած չէ համապատասխան բնագիրը,
թերեւս և ոչ գոյութիւն ունեցած ըլլայ ան²:

6. Վեցերորդն է «ՎԱՍՆ ԶԻՆԻՈՐԱՅ ՍԱՀ-
ՄԱՆԱԴՈՒԹԵԱՆ», գլ. ԾԶ, (Գրչագիր՝ էջ
599-610): Ըստ H. Gousseni սկզբնա-
ւորութիւնը կը գուզնթանայ յոյն բնագրին
Νόμοι Στρατιωτικοί, հրատարակուած Z.
von Lingenthal-էն, (Byz. Zeitschrift,
3, 1894, էջ 450-453. տես նաեւ Zepos,
Jus Graeco-Rom. հտ. բ, էջ 75-79):
Յոյնն ալ 56 յօդ. ունի. ապա էջ 80-89
կան այլ 49 յօդուածներ զինուորական
պատժական օրինաց, զոր հայ գրչագիրն,
էջ 611-640, արտադրած է 50 յօդուած-
ներով «Սահման Զինուորական Հաստատու-
թեան և անարկութեան ի քաղաքական առ-
քինացն կարգի³»:

7. — Եօթներորդն է՝ «ԱՍՏԻՃԱՆՔ ԱԶԳԱ-
ԿԱՆՈՒԹԵԱՆ», ըստ Ուսուցչ. Karst-ի
Prochiron auctum ի տիտղոս Է-ին աղ-
ճատ հայացումն է Monferrat-ի գրչագրաց

ընտանիքին համապատասխան. (գրչագիր
էջ 641-646. — Z. von Lingenthal,
Geschichte des griechisch-römischen
Rechts, ապ. 1892, XI): Հայ գրչա-
գիրներ որ Յոյն Հռոմեական Իրաւանց-Հա-
ւաքածոներու (Corpus Juris) վերոյիշեալ
շարքերը կը պարունակեն՝ թուով 9 հատ
կը գտնուին Ս. Ղազարու Զեռագրատունը
և են՝ 101, 214, 368, 434, 451, 890,
1223, 1449, 1630 թիւերը:

Երեսագէտի Ս. Յակոբայ վանքին Զե-
ռագրատունը ունի ուրիշ հինգ օրինակներ
եւս, որոնք կամ մասամբ կամ ամբողջապէս
կը բովանդակեն յիշեալ շարքերը, և են.
թ. 366, Գօշի Դատաստանագիրք կից
Ասորա-Հռոմեականին.

թ. 182 (1795 ամին), Գօշին կը յա-
ջորդեն Ասորա-Հռոմեականը (էջ 320-344)
և Իրենէի օրէնքները (էջ 344-349).

թ. 157, ունի «Ընտրութիւն» (Εκλογή)
ժժ տիտղոսներով, Զինուորական Սահմա-
նադրութեան, Մովսիսական Օրէնքը, հուսկ
Սիւնհոգական կանոններ.

թ. 849, Գօշին կը յաջորդէ «Ընտրու-
թիւն»ը, և ապա կանոններու շարք մը, նման
թ. 157ին,

թ. 1183, որ ըստ Բարգէն կաթողիկոսի՝
ԺԱ-ԺԲ(?) դարերուն կը թուի. ունի Ասորա-
Հռոմեականը, ապա Յոյն-Հռոմեական
օրինաց 85 յօդուածներու հասկաքաղը,
Մովսիսական Օրէնքը⁴.

Վիեննական Միթիթարեան Հարց մա-
տենագրարանն ունի թ. 134 (էջ 112-բ)
«Ընտրութիւն» թ. 256 (էջ 138-բ)
նոյնպէս⁵:

Էջմիածնի մատենագրարանը կը բովան-
դակէ ութ գրչագիրներ, որոնց չորսը՝ որ-
քան կըցայ ծանօթանալ, ունին արտա-
քին Corpus Juris-ներու շարքեր կից
Գօշի Դատաստանագրքին:

էջ 321-327, բազմավիճակ գրչագրի մը վրայէն:

4. Տես Ոսկեան ղկտ. Հ. Համագաստ, Մատենագրա-
կան քննութիւններ եւն. Մխիթար Գօշ. Վիեննա, 1926,
էջ 158-174:

5. Տաշեան Հ. Յ. Յուցակ Հայերէն Զեռագր. Վիենն.
1895:

Այս բոլոր օրինակներուն մէջ, առ որ
վկայ է նաեւ Հ. Ն. Ալիքեան, բնագրա-
կան քննարանութեան տեսակետով առաջ-
նակարգ արժէք կ'ընծայեն Ս. Ղազարու
զլխաւոր օրինակները:

Արդ, ճշգրտօրէն սահմանելու համար
այս Յոյն-Հռոմեական իրաւանց հայա-
ցած նմոյշներուն ազդեցութիւնը Ազգային
իրաւական Հաւաքածոներու և բուն իսկ
Հայ Իրաւունքին վրայ՝ անհրաժեշտ է ճանչ-
նալ այդ օտար աղբիւրներու հայացման
դարը:

Այս հարցին շուրջ, Եւրոպացի բանա-
սէրներ՝ սկսեալ Hube-էն (Zeitschrift.
der Sawignistift, Römische abt, III,
B. 1882), Sahau (Syr. Röm. Rechts-
buch, էջ 163), Leist, (Altarisches
Jus Gentium, 1889, էջ 49), նկատե-
լով որ վերոյիշեալ հայ գրչագիրներէն
ոմանց մէջ Յոյն-Հռոմեական Corpus-
ներու բանի մը գրքերու թարգմանու-
թիւնը կցուած է Գօշի Եկեղեցական և
Քաղաքական Դատաստանագրքին, իսկոյն
հետեւցուցին թէ զանոնք հայացնողը ինքը
Գօշ կամ իր աշակերտներէն մէկն եղած
ըլլայ: Ուստի ասոնց կարծիքով Գօշեան
Դատաստանագիրքը հետեւեալ վեց մասերէ
կազմուած պէտք է ըլլայ. ա) Յառաջա-
բան. բ) Եկեղեցական 125 կանոններ, գ)
քաղաքական օրինաց 130 զրախներ, (մինչեւ
հոս համամիտ ենք), և դեռ զ) Ասորա-
Հռոմեական Օրինագիրք (152-3-5 յօդուա-
ծով, ե) Յոյն-Հռոմեական օրինաց 82 յօդ-
ուածներու հասկաքաղ, զ) և ժժ տիտղոսը
Բիզանդական Օրինաց, ծանօթ՝ «Ընտրու-
թիւն» (Ecloga) անուամբ: Գոյէր¹ և իրմէ
վերջ Ֆրանսացի և հայագիւ այլեւայլ
հեղինակներ հետեւեցան այս կարծիքին:

Սակայն անմիջական ակնարկ մը հայ
գրչագիրներուն վրայ՝ կը բաւէ նման վար-
կած մը հերքելու համար, ինչպէս որ ըրին
Բաստամեանց, Սամուէլեան և ուրիշ հե-
ղինակներ: Եւ իսկապէս կը տեսնենք որ,

ա. Հայ Իրաւագիտական Հաւաքածո-
ներու գրչագիրները բոլորը չեն ներկա-
յացներ միշտ Գօշեան Դատաստանագիրքը
կից Յոյն-Հռոմեական իրաւանց վերոյի-
շեալ թարգմանածոյ գրքերու ժողովածոյին
հետ: Մանաւանդ թէ Գօշեան ծանօթ այդ
եռամասն երկասիրութիւնը լաւագոյն գըր-
չագիրներու մէջ զատ և առանձին կը ներ-
կայանայ մեզի Յոյն-Հռոմեական իրաւանց
թարգմանածոյ յիշեալ գրքերու ժողովա-
ծոյէն, այսպէս Վիեննայի թ. 205 գրչա-
գիրը, որ իրեւ ընտրելագոյնը յայտա-
բարուած է և նման է Էջմիածնի թ. 492ին,
Ս. Ղազարու թ. 1237 գրչագիրը, Հ. Ա.
իշխանն նկատուած իբր ձեռագիր նոյն
ինքն Գօշի (իբր 1184 տարւոյն), և որ
ծառայած է իբր նախատիպ բարիգեան
թ. 55 գրչագրին, — Զմմառու վանքին թ.
226 գրչագիրը, հնագոյն և իբր ընտրելա-
գոյններէն մին նկատուած, (1240ին
գրուած է), — այս ընտրելագոյն օրինակնե-
րը մի միայն Գօշեան հարազատ Դատաս-
տանագիրքը կազմող երեք հատուածներն
ունին, այսինքն Նախադրութեան, Եկեղե-
ցական Կանոնք, Աշխարհական Օրէնքներ:

Դարձեալ Ս. Ղազարու մատենագա-
րանին թ. 1223 գրչագիրը իր տեսակին
մէջ Յոյն-Հռոմեական իրաւանց հայ Հա-
ւաքածոները ներկայացնող մինչեւ օրս
ծանօթ հայ մատենագրութեան գրչագիր-
ներուն թէ՛ կատարելագոյնն է և թէ՛ հնա-
գոյնը (ԺԳ դարու առաջին կէսին, սեփա-
կանութիւն Պարոն Օշնի) մի միայն Յոյն-
Հռոմեական ժողովածոյիս յիշեալ եօթը
գրքերը կը պարունակէ, առանց Գօշի Դա-
տաստանագրքին: Մինչ միեւնոյն մատե-
նագրարանի գրչագիրներէն թ. 368 (1328
տարւոյն), 214 (ԺԵ դարուն?) որ յետնա-
գոյն են թ. 1223 վերոյիշեալ գրչագրին՝
և անկէ կը կախուին՝ ունին Գօշի Դա-
տաստանագիրքը: Այս հաւաստումը իսկոյն
կը թելադրէ մեզի թէ Գօշեան Դատաս-
տանագրքին յարադրութիւնը Յոյն-Հռո-

1. Օրինագիրք Օշնի, էջ 377-571, — տես հրատարա-
կուած Sahaü-Bruns, «Syrisch-Römische Rechts-
buch», Leipzig, 1880):

2. Karst J., անդ, էջ 29. — Բաստամեան «Բանասեր»
1907, էջ 14-18:

3. Հրատ. Բաստամեանէ ի «Բանասեր», 1902. Թ. 11,

1. Kohler Dr. J., Das Recht der Armenier
Zeitschrift, für vergleichende Rechtswissens-

chaft, 1888, VII, S. 385-438. Հայերէն թարգմ. «Իրա-
ւունք Հայոց» Վիենն. 1890, էջ 17-18:

մէական իրաւանց թարգմանութեան՝ աւելի կը պարտի յետնագոյն ընդօրինակողներու գործնական հայեցակէտերուն: Այս բանն այնքան յայտնի է որ յիշեալ գրչագիրները յաճախ կը բովանդակեն նաեւ գրական երկեր՝ ազօթքներ, Եկեղեցական կանոններ եւն. ուսկից երբեք օրինաւոր չէր և բնական՝ հետեւցնել թէ այդ ամէնուն հեղինակը միեւնոյն անձն եղած ըլլայ, այսինքն Գօշ:

Գաղափարողներու այս օգտախնդիր ձգտումը աւելի շեշտուած է Ս. Յակոբի մատենադարանին գրչագիրներուն մէջ, նշան՝ յետնութեան:

Նման օգտապաշտ ձգտումը գրեթէ զբաղւողական դրութիւն մը եղած է նորագոյն դարերու մէջ. օրինակ Ս. Ղազարու թ. 1449 գրչագրին մէջ, 1764 տարւոյն, ընդօրինակողը շարած է կարգաւ նախ զանազան Նախադրութիւններ՝ Դատաստանագրքին, Յոյն-Հռոմէական իրաւանց թարգմանութեանց ալիւսայլ գրքերուն. ապա նոյն գրքերուն գլխոց ցանկը, և հոսակ կանոնները և օրէնքները: Նոյն Մատենադարանի թ. 890 գրչագրին ալ նման է, կը թուի թ. 1449-ին կրկնակ մ'ըլլալ: Ս. Ղազարու մնացեալ չորս գրչագիրներէն ոմանք (այս է թթ. 434 (1619 ամի), 451 (1613 ամի) Յոյն-Հռոմէական Հաւաքածոյին կից ունին Գօշը, ուրիշներ՝ (թթ. 1631, 101) չունին բնաւ Գօշը:

բ) Լեզուական ոչ մէկ հանգիստութիւն կը շարկապէ Գօշեան հարազատ Դատաստանագիրքը այդ օտար թարգմանութիւններուն հետ: Մանաւանդ թէ և ոչ իսկ Յոյն-Հռոմէական թարգմանութեանց ալիւսայլ գրքերուն մէջ հայկաբանութեան հանգիստութիւն մը գոյութիւն ունի, օր. «Բնորոշիւն»ը (Ecloga) աւելի մաքուր է քան Ասորա-Հռոմէականը կամ Զեզուիւնները, նշան՝ թէ բոլոր 7 գրքերը միեւնոյն թարգմանչին գործը չեն:

գ) Ոչ ալ կարելի է ընդունիլ թէ Մխիթար Գօշ ըլլայ այդ գրքերուն թարգմանիչը, որ իբր թէ ի լրումն իր Դատաստանագրքին թափուր կէտերուն ասոր յօրի-

նումէն վերջ գանոնը հայացուցած ըլլայ. որովհետեւ ինքն իսկ Դատաստանագրքին Յառաջաբանին մէջ կ'աւաղէ օտար Հաւաքածոններու չափազանց առատութիւնը, որուն համար միայն ինք ձեռք զարկած է այդ հարազատ երկասիրութեան, հայ-թայթելու համար հայ ատենաներուն՝ հայ Հաւաքածոյ մը իրաւանց՝ (Corpus Juris):

Յետ այսպէս փաստելու վերոյիշեալ վարկածին անհաստատութիւնը, աւելի առարկայական կը թուի մեզի այդ թարգմանութեանց դարուն հարցը լուծել այս կերպով:

Ս. Ղազարու Մատենադարանին թ. 890 գրչագրին մէջ, էջ 210-211, կայ ձեռագիրը գաղափարողին ուշագրաւ թանկագին յիշատակարան մը: Գրչագիրս, գաղափարուած յետնագոյն դարուն բայց ընտիր օրինակէ մը, ի միջի այլոց կը գրէ. «Չայս ծայրաքաղ աշրիկադարձիւնս տառապեալ Եպիսկոպոս Տարսեի Բարգմանեցի ի ձերացեալ հեղեկացի մատենէ, քոյիկ ՈԽԵ (=1196) ի նորաչեւ ամուսն Լարոսայ, որ է գրոյս զրաւն Կիւզիկոսի...»: Եւ ապա կը շարունակէ յիշեալ թարգմանութեան պատմութիւնը, թէ իսմայէլացիները քրիստոնէից դատերը իրենց սեփական ատենաներուն թողած ըլլալով, հայերն ալ հարցուեցան 1193 ին (ՈԽԵ) յատուկ քաղաքական օրինագրքի մը շուրջ, և թէ Գրիգոր կաթողիկոս «որ կրօնորդ էր նախնեաց իշրոց ի Հռովմայե» հրամայեց խուզարկել, և ստուգուեցաւ որ բոլոր դրացի քրիստոնեայ ազգերը Օրինագիրք մ'ունէին բացի հայերէն, որը մի միայն կանոնական հաւաքածոյ ունէին. որուն համար մինչ շատ տրտմած էր կաթողիկոսը, և օտար ազգերուն քով կը հետազօտէր, «պատահեալ անդ յասորոց թէոգոս անուն կիրթ յիմաստութեան քահանայ, յայտնեաց տեառնս (= կաթողիկոսին) զի գոյր առ ինքն այս համառատ օրինադարձիւնս,

1. Սամուէլ. անդ, էջ 2-9. — Բաստամ. անդ, էջ 119-121. — Karst J., անդ.

և նրաման տուեալ, ինձ տառապեալ իշր ձեռնասուն որդոյ Ներսեսի յերաշրջեցաւ ի հայս... Յետ որոյ ապա և ի Հեղեկացոց գրոց արարի Բարգմանարիւն մովսիսական աշրիկացոյ և Լեւի և Կոստանդեայ աշրիկացոյ, ի նմանէ Բարգմանեցի և զգիւնոյրական աշրիկաց...»¹:

Այս յայտարարութեանց համաձայն Ս. Ներսէս Լամբրոնացին թարգմանիչ է անշուշտ Ասորա-Հռոմէական օրինագրքին՝ կաթողիկոսական հրամանին վրայ, և հաւանորէն օժանդակութեամբ թէոգոս քաղաքական ասորի բնագրէ մը, ըստ որում յոյն թարգմանութեանց կը հակադրէ զայդ. որմէ վերջ անհատական նախաձեռնութեամբ թարգմանած է ի հեղեկացոց գրոց Մովսիսական օրէնքները, Բնորոշիւնը (Ecloga), և Զինուորական Սահմանադրութիւնը: Բայց զեռ դուրս կը մնան մեր Հաւաքածոյին 2-3-5-7րդ խումբերը². արդեօք ուրիշ դարձ մը վերագրելի է ասոնց հայացումը...:

Բայ աստի ուրիշ յիշատակարան մ'ալ կը բովանդակէ թ. 1223 գրչագիրը՝ Ս. Ղազարու հնագոյն օրինակը: Հոս, մինչեւ 376 էջ՝ ունին իրաւագիտական հետեւեալ չորս գրքերը, այսինքն՝ Մովսիսական Օրէնք, Ecloga, Երիւնկի օրէնքադրութիւնը, Յռատիկախոսիւնը, և անմիջապէս գրչագրիս սեփականատիրոջ յայտարարութիւնը՝ Պարոն Օշնի, առանց ո՛ր և է ակնարկի թարգմանչին շուրջ: Կը թուի թէ երբեմն Զեռագիրը հոս աւարտած ըլլայ. և յետնագոյն ժամանակի մէջ յաւելուած է Ասորա-Հռոմէականը, Զեզուիւնները, և Զինուորական Սահմանադրութիւնը, որուն վերջաւորութեան, յէջ 610 կը հանդիպինք՝ Ներսէս տառապեալ Բարգմանիչ և աշրիկադարձ Զինուորական

Սահմանադրութեան: Զորացոյցանեմ տա՛վա՛ զգաւրս: Ներսէս Լամբրոնացին է անշուշտ, բայց ինք ո՛չ թէ միայն այս Սահմանադրութեան թարգմանիչն է, այլ ըստ թ. 990 գրչագրին յիշատակարանին՝ նաեւ Բնորոշիւն (Ecloga), Մովսիսականի, Ասորա-Հռոմէականի: Ո՞վ է մնացեալն երուն թարգմանիչը...:

Պէտք չէ անտեսել Յոյն-Հռոմէական իրաւանց ժողովածոյի մը ստոյգ ազդեցութիւնը Գօշեան երկասիրութեան վրայ, զոր լաւ ի վեր հանեց Ուսուցչապետ Karst. ազդեցութիւն մը՝ որ ցայտուն դրոշմ մը թողուց անոր քաղաքական մասին վրայ, մասնաւորապէս Օրէնք քաղաքացի յօդուածին բարոյական որոշ դաւաշրջանի մը ազդեցութիւնը պահանջելու չափ: Բայ աստի՝ պէտք է նկատի առնել հայկաբանութեան խտիրը՝ որ կ'անցնի հաւաքածոյիս ալիւսայլ գրքերուն միջեւ. օր. թ. 1223 գրչագրին առաջին գրքին, էջ 376 և յաջորդ քանի մը գրքերու միջեւ տիրող լեզուական խտիրը՝ առանց բացարձակօրէն մերժելու միեւնոյն թարգմանչին յաջորդական զարգացման վարկածը՝ կը թուի թէ երկու ալիւսայլ թարգմանիչներ կը պահանջէ, մին՝ հայագիտութեամբ աւելի վարժ, միւսը՝ նուազ:

Այս բոլոր խորհրդածութիւններէն կը հետեւի մեծ հաւանականութիւնը այն կարծիքին որ Յոյն-Հռոմէական հայ Հաւաքածոյին քանի մը գրքերուն թարգմանութեան համար կ'ընդունի Ս. Ներսէսէն և Մխիթար Գօշէն կանխագոյն դարաշրջան մը, զէպի Բագրատունի թագաւորութեան շրջանը (887-1042), թ. դարուն վերջերէն մինչեւ ժԱ. դարու կէսը. ուր, զաղրած արաբական բռնապետութիւնը (859 ին), Հայ-Բիւզանդական յարաբերութիւններն

1. Տես նաեւ Զարհանաւեան, Հայկ թարգմ. Նախնեաց, էջ 764-765. — 2. Այդ փաղարկան Օրէնքը կամ Օրէնք Կայսերաց-ը ուրիշ քան չէ բայց եթէ.

ա) Ասորա-Հռոմէականը զոր չզիտցաւ մեկնել Karst J. (Hube, zur Beleuchtung der Schichsale., Zeitschr. der Savigny-Stiftung, abt. III, 1882, p. 18. բ) Έκλογή τοῦ παρὰ τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ Μωου-

σέως δοθέντος νόμου τοῖς Ἰσραηλῖταις. γ) Ecloga Լեւոն և Կոստանդին խաւարացիներուն. դ) Στρατιωτικὸς νόμος. — (Nallino Alf. «Rendiconti R. Accadem. dei Lincei» Serie VI, Vol. I, էջ 156-165.

3. Այսինքն իրենէ թագուհոյն Օրէնքները, Յռատիկախոսի Nov. 83, 123-ները, Զեզուիւնները, Prochiron auctum - ի ազգականութեան աստիճանները:

աւելի համարձակ էին: Բայց կանխապէս այս հայացած գրքերը թէ արդեօք «Բնորոշիւն»ը (Ecloga), Լեւոն և Կոստանդին իսաւրացիներու, կամ Ասորա-Հռոմեակները ըլլան, ինչպէս Karst և ուրիշներ ենթադրեցին, առ այժմ կը պակսին մեզի վճռական փաստեր:

Այս համադրական պատկերէն ի յայտ կու գայ թէ ինչպէս Յուստինիանոսի իսկական Corpus Juris-ը, թէեւ Յունարաժին Հայաստանի մէջ պաշտօնապէս հրատարակուած, աւագ, ոչ մէկ հետք թողած է արժանաւոր այս կոչման՝ հայ մատենագրութեան մէջ իր գոյութեան շուրջ: Չենք համարձակիր հետք մը յայտարարել վերոյիշեալ երկու պատճառներէն՝ որ հաւանօրէն Յուստինիանոսէն շատ վերջ կատարուած թարգմանութիւն ըլլալու են: Մանաւանդ թէ և ոչ իսկ զբաղան աւանդակի մը կը հանդիպինք Չ դարու կէսին տեղի ունեցած այդ երեւելի բարեկարգութեան շուրջ: Յուստինիանոսի պէս մեծահռչակ կայսրը հիմնական Բարեկարգութիւնը մօցնէ և հայ մատենագրութիւնը խոր լուծեամբ անցնի... մինչ ընդհակառակն անդին Ասորա-Հռոմեական Օրինագիրք մը, կամ բիւզանդացած շրջանին քանի մը գրքերը իրենց սեփական կնիքը տեսանելիօրէն զրոյցած են:

Այսպիսի եղելութեան բացատրութիւնը պիտի ունենանք յետ նկատելու վերջին և կեդրոնական կէտը մեր այս հետազոտութեան, այսինքն է՝ ՅՈՒՍՏԻՆԵԱՆ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆՅ ԵՒ ՅՈՅՆ - ՀՈՌՄԵԱԿԱՆ ԻՐԱՒԱԿԱՆ ՀԱՒԱՔԱԾՈՆԵՐՈՒ ԱԶԳԵՅՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻՆ ՎՐԱՅ:

(Շարունակելի) Հ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՄՍՏՈՒՆԻ

1. Վերել՝ էջ 187 կոչած յիշատակարանս ինքնին կը փաստէ թէ «Բնորոշիւն»ը կանուխ չէ Ն. Լամբրոնացիէն. ինքն իսկ է անոր թարգմանիչը: Նոյնքան ստոյգ է նաեւ այդ յիշատակարանի միտքը Ասորա-Հռոմեական եկե համար: Մեզի այնպէս թուեցաւ:

Ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ահա լեռներն հայրենի
կարմիր արեւ են հագեր.
Այգն է Հայոց զարթօնքի
Որ մեզ կու տայ հըրաւէր:
Ազատութեան տենչով վառ
Ողջունենք նորն Հայաստան,
Ուր մեր հայերն տենդահար
Գէպ ի վերելք կ'ընթանան:

Ողջոյն քեզի նոր ոստան
Հին փառքերուն յարութիւն,
Նորապրօսակ Երեւան
Ըլլա՛ն Անի հոյանուն:

Ողջոյն ի սփիւռս հայրենի,
Անմահ ճակատիդ, Արարատ,
Խունկ և համբոյր սրտերէն
Էջմիածնին լուսակաթ:
Քու ծոցիդ մէջ ըլլայ թող
Մեր յոյսն ու մեր գերեզման,
Լուսաւորչի Աջն յաղթող
Մեր սրբութեանց պահապան:

ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Յաւէտ վտահ քայլերով
Ինչպէս պահակ գիշերի,
Ամբոխներուն ցիր ու խռով
Կ'առաջնորդէ նոր ուղի:
Առանց իրեն կեանքն համայն
Գիշեր է խոր ու խաւար,
Մինչ իր թափով կենսական
Կ'ապրին ցեղերն անդադար:

Կը բացուի գերդ նոր աշխարհ
Անոր Լոյսով՝ պատմութիւնն,
Հին մարդկութիւնն ու հին դար
Կ'առնեն կրկին յարութիւն.
Ու գաղտնիքներն անհամար
Արարչագործ բընութեան
Իրմով յայտնի ու պայծառ՝
Հաճոյք, օգուտ մեզ կու տան:
Ինքնօգնութիւնն հրաշալի...

Անկարելին կարելի.
Լոյսն հեղեղով կը յորդի
Խաւարն անհետ կը ցնդի:

Թող ինչպէս լոյսն երկընքին
Ան սիրելի մեզ ըլլայ,
Կեանք, ըսփոփանք մեր անգին՝
Որուն երկիրքն է վրկայ:

Նիկոսիա ՆՈՒՊԱՐ ՄԱՅՍՈՒՆԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱԼԵՊԻ ՔԱՀԱՆԱՅԻՑ

Բ.

(Շար. տես «Բազմալէպ» 1934, էջ 440)

15. Տէր Մարգարէ ֆհնյ. Ձեյրուցի (1555-1640): — Տէր Մարգարէ քահանայ Ձեյրուցի ծնած է մօտաւորապէս 1555ի ժամանակները. հայրն է Տէր Մկրտիչ քահանայ և մայրը երէցկին Թուրվանտայ: 1580ին առաջին անգամ կը յիշուի Տէր Վահան քահանայ քաջ բարտաւար Ձեյրուցիէն: Նոյն տարին, համալուար Ձեյրուցիէն: Նոյն տարին, համալուար Տէր Վահան քահանայ Ձեյրուցի երկրին մէջ կը գրէ Հալէպի Ձեյրուցի Քաղաքի Մատենադարանին թիւ 16 թղթազրաց Մատենադարանին թիւ 16 թղթազրաց մեր Յուցակը էջ 47) ուր կը յիշատակէ Տէր Մարգարէն, իրը իր մերձաւոր ազգականը, որ է հօրեղբորորդին: Տէր Վահանի հայրը Աւետիք և Տէր Մարգարէի հայրը Տէր Մկրտիչ քահանայ. հարազատ եղբայրներ են: Պատկանած ըլլալով բարեհամբաւ և նահապետական մեծ ու փարթամ ընտանիքի մը, և քահանայի զաւակ, Տէր Մարգարէ պատանեկութեան տարիներուն զիւրութիւն ունեցած է ուսանելու ժամանակին լաւագոյն վարպետներուն ըով և կանուխ հասակին մէջ ամուսնանալով նոյն քան բարեհամբաւ ընտանիքի մը շառաւիղ՝ Նարմեղիքի հետ:

Այս բարեգէպ ամուսնութենէն, Տէր Մարգարէ քահանայ և Նարմեղիք կ'ունենան Շմաւոն և Մկրտիչ անունով երկու մանչ զաւակներ և Մարիամ դուստր մը, որ վաղամեռ կ'ըլլայ: Կը վախճանի նոյնպէս Մկրտիչ, և տարիներ յետոյ նոր զաւակի մը հայր ըլլալով, զայն կ'անուանէ դարձեալ Մկրտիչ, յաւերժացնելու մտքով հօրը՝ Տէր Մկրտիչ քահանայի անունը:

Թէ՛ իր կամքովը և թէ՛ հօրը փափաքովը, ձեռնադրուած է քահանայ կամ Ծերուն և կամ Ղուկաս Արքեպիսկոպոսէն և ժամանակ մը ծառայած ծննդավայրին՝ Ձեյրուցի եկեղեցիներուն մէջ, և ի վերջոյ հաստատուած Հալէպ, ուր նոյն տարիներուն Ազարիա կաթողիկոս Ձուղայեցի և ապա Պետրոս կաթողիկոս կարկառեցի, մանաւանդ վերջինս, հասուցած էին բազմաթիւ աշակերտներ, վանական կառուրեալ զրութեամբ, հակառակ անոր որ, ինչպէս ըսած ենք այլուր, Հալէպ ոչ քաղաքին մէջ, ոչ ալ շրջականները, չունէր ոչ մի վանք, բայց կանոնաւոր վանքի բոլոր յարմարութիւններովը կը ներկայանար Ս. Քառասուն Մանկունք եկեղեցին, իր շուրջի կազմակերպեալ Դասատունովը, որուն համբաւը տարածուած էր բոլոր զաւկ իրիկիոյ և Հայաստանի մէջ, ուրկէ բազմաթիւ աշակերտներ Հալէպ կու գային, ժամանակի ուսումներն տեսնելու և լրացնելու մտօք վերագրեալ երկու աստուածաբան կաթողիկոսներուն մօտ:

Ազարիա Ձուղայեցի Սոյ կամ Հալէպի մէջ է որ պատրաստած էր Յովհաննէս Վրդ. Անթապիւնի, Յակոբ Վրդ. Ձեյրուցի, Մեսրոպ Վրդ. Տաթեւացի և Մկրտիչ Վրդ. Խարբերդցի: Իսկ Պետրոս կաթողիկոս կարկառեցի օրով կը հասնին բազմաթիւ աշակերտներ, որոնցմէ տասը, աստուածաբանական և եկեղեցագիտական կանոնաւոր ընթացք տեսնելէ վերջ, կը ստանան մասնաւոր վարդապետութեան զաւագան, ինչպէս թումայ Վրդ. կարպետ Վրդ. Երզնկացի և խաչատուր Վրդ. կար-